

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Тамара Яшук, Всеволод Хома

«КОНВЕРГЕНЦІЯ» ІСТМАТУ 1970–1980-х В УКРАЇНІ: ШЛЯХ ДО СОЦІАЛЬНОЇ, ПОЛІТИЧНОЇ ЧИ МОРАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ?¹

Чи можна говорити про «конвергенцію» тематик?

Всеволод Хома: *Шановна пані Тамаро, дякую за згоду знову поспілкуватись. Було б цікаво продовжити наші минулі розмови, зосередившись на «конвергенції» пізньюорадянського істмату, визначенні його природи з позицій сучасної класифікації філософських дисциплін і на рисах істматівської спільноти 1970–1980-х. Публікація в 1971 році «Теорії справедливості» Джона Ролза спричинила серйозні дискусії, повернувши поняття справедливості у фокус уваги західної філософії. Ми можемо констатувати, що філософія першої половини ХХ століття, захоплена лінгвістичним і логічним поворотами, була байдужою до етики загалом і до питання про справедливість зокрема. Пропоную почати з того, коли ви вперше почули про Ролза і його концепцію?*

Тамара Яшук²: Змістовні згадки про працю Ролза в основному почали з'являтися на початку 90-х років. Російською «Теорія справедливості» вийшла у 1995 році. Український переклад з'явився у видавництві «Основи» 2001-го. У 2001–2010 роках було написано велику кількість дисертаційних досліджень, присвячених концепції Ролза. Звичайно, я знайомилася з відповідними публікаціями, але ця проблема не була пріоритетною темою моїх наукових інтересів. Спеціально я писала про соціальну справедливість у своєму розділі колективної кафедральної роботи «Основи практичної філософії» (Київ, 2011).

Поняття справедливості охоплює всі сфери суспільного життя. В останній третині ХХ століття, коли в етичній теорії Заходу зріс інтерес до питань справедливого суспільного ладу, проблемне поле теорії справедливості набуло певних контурів. На тлі приблизного консенсусу щодо питань легальної або політичної справедливості, що

© Т. Яшук, В. Хома, 2025

¹ Інтерв'ю підготовлене в межах дослідницької програми Студентського товариства усної історії філософії «Українська філософія 60–80-х років ХХ століття». Воно є доповненням і розвитком розмов, опублікованих раніше, див.: [Яшук, Хома 2022; 2023].

² Надалі імена учасників інтерв'ю позначаються скороченнями: Т. Я. – Тамара Яшук, В. Х. – Всеволод Хома.

вимагає демократичного суспільного ладу, формальної рівності громадян і забезпечення низки фундаментальних особистих свобод, украй дискусійним виявилось питання про справедливий соціально-економічний розподіл. Саме ця тематика умовно маркується як «соціальна справедливість». Завжди існуватиме обмеженість ресурсів, що вимагають розподілу, тому неминуче виникатиме конфлікт інтересів за право користування ними. Справедливість була б зайвою тільки у світі з необмеженими ресурсами. Проголошений Марксом принцип «від кожного за здібностями, кожному за потребою» в умовах достатку міг би сприйматися не як проблема справедливості, а як принцип довершеного суспільства, в якому можлива вільна самореалізація людини.

Концептуальна розробка теорії справедливості виявилася пов'язаною з витлумаченням різних дистрибутивних парадигм і пошуком раціональних підстав, що дали б змогу віддати перевагу якійсь із них. Багато хто з дослідників виходить із можливості й необхідності сформулювати одну (і єдину) теорію обґрунтування справедливого розподілу, з якої має впливати один (і єдиний) дистрибутивний принцип (парадигма). Проте й дотепер однозначного зв'язку між певними логіками обґрунтування та дистрибутивними парадигмами так і не сформовано.

В. Х.: *Можливо, на початку нашої розмови є сенс окреслити згадані вами дистрибутивні парадигми, хоча б у загальних рисах?*

Т. Я.: У згаданому вище моєму розділі в «Основах практичної філософії» я зробила спробу саме узагальненого огляду концептуальних підходів до теми соціальної справедливості у сфері соціально-економічного розподілу. Тут можна виокремити, на мою думку, три засадничі дистрибутивні парадигми, які задаються різними критеріями. По-перше, це егалітаристська парадигма, де критерієм є приблизна рівність людських потреб. Правомірним втіленням такої рівності можуть вважатися: (1) рівна індивідуальна власність, переважно трудова, (2) рівний споживацький доступ до колективної (загальнонародної) власності і, нарешті, (3) часткова зрівняльна корекція результатів функціонування тих суспільних інститутів і природних процесів, що генерують нерівності в споживанні.

Друга дистрибутивна парадигма припускає розподіл відповідно до заслуг. Вона часто іменується меритократичною концепцією. У меритократичному контексті, на відміну від егалітарного, ідея рівного ставлення до людей тлумачиться крізь призму пропорційної рівності (у дусі славетного платонівського твердження, що «для нерівних рівне стало б нерівним»). Перша теза цієї концепції полягає в тому, що доступ до престижних соціальних позицій має бути відкритий тільки для тих індивідів, які здатні до здійснення суспільно важливих функцій, і тією мірою, якою вони на це здатні. Парадигматичним міркуванням меритократичного розуміння справедливості є думка Арістотеля про те, що найкращі флейти мають діставатися найкращим флейтистам. Тому поняття заслуги суворо відмежовується від спадкової аристократичної гідності й характеризує цінність індивіда, узятую поза його соціально-історичним корінням. Другою тезою меритократичної концепції є переконання в тому, що заслуга має визначати не лише доступ до функціональних соціальних позицій, а й усю повноту суспільного статусу, пов'язаного з ними. Здійснення суспільно важливих функцій має бути пов'язане з пропорційно нерівною винагородою, що стосується знаків поваги та пошани, а також споживацьких благ.

В. Х.: *А третя парадигма, це, звісно ж, лібертаріанство.*

Т. Я.: Саме так. Для прихильників третьої дистрибутивної парадигми справедливість полягає в правомочному володінні власністю й використанні всіх пов'язаних із

цим соціальних переваг. Цій парадигмі й відповідає лібертаріанська традиція в сучасній соціальній етиці. Її засадничою тезою є відмова від застосування централізованим адміністративним апаратом будь-яких зразків, що схематизували би справедливий розподіл ресурсів. У зв'язку з цим саме поняття «справедливість» (або принаймні «соціальна справедливість») потрапляє під серйозну підозру. Якщо певну власність індивід отримав на підставі трудової або підприємницької діяльності або її передали йому інші особи за ситуацій, коли відсутнє шахрайство та насильство, то він володіє ними правочинно й ніхто не може оскаржити таке володіння як несправедливе. Попри це, лібертаріанська позиція все ж припускає значний перерозподіл власності, оскільки збереження чистоти правочину вимагає постійного виправлення насильницьких і зроблених обманним шляхом операцій.

В. Х.: *Що, на вашу думку, могло би бути вразливим місцем так витлумаченого лібертаріанства?*

Т. Я.: Однією з найголовніших проблем лібертаріанського підходу як соціально-етичної теорії є його очевидна розбіжність з етичною ідеєю фундаментальної рівності, з імперативом турботи про благо ближнього й іншими аксіомами моралі. Соціально-економічний лібертаризм поза серйозними обмеженнями є радше не моральною позицією, а звичайним ідеологічним віддзеркаленням егоїзму власника.

Співіснування протилежних дистрибутивних парадигм (і як теоретичних позицій, і як елементів реальних соціально-політичних систем) створює, поза всяким сумнівом, ситуацію без виходу. Єдиною перспективою усунення такого стану залишається перехід до плюралізації розподільчої сфери.

Спробою просунутися в цьому напрямі є «сферичне» розуміння, ідея якого належить Майклові Волцеру. Кожне соціальне благо або взаємопов'язаний набір благ, на його думку, становлять особливу дистрибутивну сферу, у межах якої прийнятні тільки суворо визначені критерії. Набір критеріїв, які вирізняє Волцер, добре відомий з історії суперечок про соціальну справедливість: потреби, заслуги, правочинність вільних обмінів. Вони співвідносяться з набором дистрибутивних сфер: належність до спільноти, безпека та добробут, гроші й товари, публічні посади, важка праця, вільний час, освіта, спорідненість і любов, божественна благодать, визнання, політична влада. Якщо для царини охорони здоров'я (як частини сфери безпеки та добробуту) можна застосувати критерій розподілу згідно з потребами, то для сфери грошей і товарів – критерій правочинності вільних обмінів, для сфери розподілу публічних посад або академічних звань – критерій чесного змагання й заслуги (або м'якше – кваліфікації).

В. Х.: *Наскільки мені відомо, у 50–60-х роках ХХ ст. на Заході виникла теорія конвергенції між капіталістичною і соціалістичною системами. У СРСР, звісно ж, цю теорію нещадно й довго критикували на офіційному рівні. Хай би якою була ця теорія в цілому, але відзначене вами в попередніх наших розмовах прагнення молодих радянських дослідників до інформації про нові західні ідеї, з одного боку, і прагнення звільнитися від надто примітивної ідеологізації сталінського типу (а воно було властиве вже вашим вчителям покоління Копніна й молодшим дослідникам – Шинкарукові, Булатову тощо), з іншого, може бути одним зі свідчень на її користь. Тобто в СРСР цінувалися не лише японські магнітофони чи фінські чоботи, але й інформація про західні філософські ідеї, наприклад, у згаданому вами в попередніх розмовах часописі *Przegląd Filozoficzny*. Наскільки слушним виглядає таке спостереження?*

Т. Я.: Ідеї конвергенції, некапіталістичного шляху розвитку як певної пом'якшеної версії руху постколоніальних країн до соціалізму, були дуже популярними в радянській науковій спільноті. Не було філософської, політологічної чи економічної наукової конференції, де б не обговорювались погляди Попера, Сорокіна, Ростоу, пізніше Валерстайна, Фукуями та інших, різні варіанти постіндустріалістських моделей. Цей вибух інтересу до ідей, альтернативних формаційним, не можна було стримати жодними заборонами. Радянська система 60–70-х років була вже більш травойдною, ніж людоджерською, проголошувала свою прихильність до «розрядки» як шляху до мирного співіснування двох систем. Нові ідеї західної філософії проникали через масу вікон: наукові видання, що все ж надходили до певних бібліотек, журнали країн «соціалістичного табору», участь у міжнародних наукових конференціях для хоч і обмеженого, проте впливового кола науковців. Це мало свої наслідки. Ну і слід пам'ятати про певну інформаційну роль зарубіжних радіостанцій, що працювали на радянську аудиторію.

В. Х.: *Але західні радіостанції не досягли б мети, якби не говорили про щось, добре зрозуміле їхнім слухачам за «залізною завісою».*

Т. Я.: Звісно, працював, мабуть, і якийсь спільний дух часу. Неабияке значення мало, наприклад, прагнення гуманістично орієнтованих інтелектуалів сприяти подоланню небезпечної для миру в усьому світі конфронтації між соціальними системами й відповідними блоками країн.

А Волт Ростоу виявив, що в розвиненому індустріальному суспільстві соціально-економічна структура менш залежна від форм власності, тож визначальним для такого суспільства стає саме рівень індустріалізації країни. Отже, капіталізм і соціалізм на зрілому етапі їхнього розвитку є різними варіантами «єдиного індустріального суспільства».

Новий етап радикальних змін у світоустрої посилив увагу до популярних ще нещодавно концепцій, що пояснюють шляхи розвитку суспільства. Потреба зрозуміти ті трансформації, що відбуваються в соціальній реальності, вимагає розробки нових соціально-філософських парадигм, що виходять за межі вже напрацьованих наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть і здатні запропонувати нову картину світового історичного процесу. Пошук нових підходів вимагає осмислення у світлі нових реалій і досвіду середини минулого століття, спрямованого на порівняльний аналіз і побудову прогностичних схем, виходячи з констатації поділу світу на дві провідні суспільні системи: капіталістичну і соціалістичну.

В. Х.: *І хоча соціалізм безнадійно програв як політична реальність, чи можемо ми стверджувати, що й на ідейному рівні він так само розгромно поступився капіталізмові?*

Т. Я.: ХХ ст. продемонструвало світу реальні порівняльні характеристики двох наявних суспільних систем, як позитивні, так і негативні. Дослідники, які поділяли тогочасні ліберальні схеми, відзначали, що до позитивних рис соціалізму слід віднести планову систему, яка, за розумного її застосування, давала успішні результати: прискорений хід індустріалізації, успіхи в розвитку певних галузей науки й освіти. Також відзначалась як позитивна риса наявність масштабної соціальної мобільності в суспільстві. Саме на ґрунті такого аналізу й народилась теорія конвергенції.

Офіційні радянські органи влади досить стримано ставились до подібних концепцій, хоч і не забороняли їх розгляд науковою спільнотою, серед представників якої ці ідеї були досить популярними. Вони становили предмет обговорення на багатьох

наукових конференціях, у періодиці як філософського, так і економічного та політологічного спрямування. Домінуючим залишалось бачення будови світу на основі формаційної концепції Маркса, потім Попера, який виходив з положення про протистояння відкритого і закритого суспільства.

Доповненням до концепції «відкритого суспільства» була ідея конвергенції Питирима Сорокіна, який формує уявлення про лад, що рівною мірою поєднає цінності капіталізму і соціалізму, тим самим роблячи крок назустріч тому типу суспільства, який Попер назвав відкритим.

У 1970-х роках Збігнєв Бжезинський та Самуель Гантінгтон поставили під сумнів можливість «кінцевого злиття» двох антагоністичних систем. Тоді ж певного поширення набула ідея т. зв. «негативної конвергенції» – переймання кожною з протилежних систем одна від одної негативних якостей, що неминуче веде до «кризи сучасної індустріальної цивілізації» в цілому. У 1980-ті роки Захід зробив якісний ривок до нового, постіндустріального суспільства, що невдовзі отримало назву інформаційного суспільства. Це свідчило про те, що Захід вийшов на принципово нову, порівняно з індустріальним суспільством (на рівні якого залишився СРСР), стадію розвитку. Тож ідея конвергенції втратила свій сенс.

В. Х.: *От тут, мабуть, і настав «кінець історії»?*

Т. Я.: Поділяю вашу іронію. Але події, пов'язані з розпадом соціалістичного табору й подальшими радикальними змінами в СРСР, дійсно були сприйняті як «кінець історії». Знаменита праця Френсіса Фукуями з такою назвою стала чи не найпопулярнішою в наукових колах того часу. Основна ідея Фукуями – ми є свідками кінця історії як такої, завершення ідеологічної еволюції людства й універсалізації західної ліберальної демократії як остаточної форми правління.

Постає питання про вибір подальшого розвитку, про ті суспільні уклади, що є можливими, але не належать ні до соціалізму, ні до капіталізму. Перехід до постнекласичної картини світу, заснованої на синергетиці, яка трактувала весь світ як систему, складену з підсистем різної природи, що взаємодіють між собою, змусив змінити й основу соціально-філософської парадигми. З'являється низка концепцій, де світ представлений як система суспільних організацій, що співіснують у взаємодії. Зокрема, така точка зору представлена у працях Попера, Сорокіна, Валерстайна, Сороса. Можна говорити про ідею «відкритого суспільства» Попера як про парадигмальну ідею, навколо якої виникають подальші теоретичні й емпіричні побудови, що конкретизують її. Концепція відкритого суспільства проголошувалась як така, що приходить на заміну концепції історизму.

В. Х.: *На тлі цих прекрасних висновків удвічі цікавіше читати того ж Фукуяму сьогодні. Виявляється, кінець історії децю відкладено, а автор цієї тези воліє говорити тепер швидше про «кінець американської гегемонії».*

Т. Я.: Ну, світ змінюється настільки швидко, що, справді, згадані концепції сьогодні вже вважаються застарілими, далекими від реальності. Поділ світу відбувається на інших засадах, усі ідеологічні й інституційні засоби, що забезпечували певну стабільність і відносний світовий порядок, виявились недієвими, тому йде пошук нових парадигм. Увагу привертають ідеї неоімперіалізму, що стали відповіддю на вихід на світову арену нових могутніх держав, таких, як Китай, Індія, Бразилія, ПАР, Іран тощо. Населення цих країн складає більше половини всього людства, це великі економічні потуги, що піднялись на найвищі щаблі досягнень у науці й технологіях. Вони прагнуть утвердження свого нового статусу у світовій системі. Ця ситуація

ставить на порядок денний потребу в розробці нових соціально-філософських парадигм дослідження як горизонтальних, так і вертикальних структур сучасного світового простору.

Спільнота дослідників істмату в 1960–1980-х роках

В. Х.: *Аналізуючи наші попередні розмови, можна зробити висновок, що ви не шукали легких шляхів, часто пливли «проти течії». Напрошується питання: скільки серед ваших колег було таких, кому довелося долати обставини, вступати в конфлікти заради утвердження нових підходів, ідей тощо? Я маю на увазі, чи були поширені випадки, коли суто ідейна принциповість (наприклад, суто марксистська, як у випадку Валерія Босенка) перетворювала своїх носіїв на «незручних» для керівництва? Скажімо, Євген Головаха згадував про свого батька як учасника надзвичайно гострих дискусій в Інституті філософії, що закінчилися звільненням Данила Острянина в 1962 році³ й директорством Павла Копніна. Звісно, я чекаю від вас не точної статистики, а радше узагальнень на рівні особистого досвіду.*

Т. Я.: Моє покоління випускників філософського факультету (1966 року) пережило ще останні роки Відлиги, а потім початок гонінь на шістдесятників, період «закручування гайок», більш жорсткого ідеологічного контролю. Але 60-ті свою справу зробили, вони створили нову атмосферу. Стали можливими дискусії, обстоювання інших поглядів. Під виглядом критики буржуазної філософії до наукового обігу потрапляли нові ідеї, новітні напрямки тогочасної європейської філософії. Дискусії на наукових конференціях, у спілкуванні всередині філософської спільноти, під час обговорення нової проблематики, що вже знаходила своїх прихильників і популяризаторів, стали звичною практикою. Пам'ятаю дуже цікаві дискусії на наукових конференціях з теорії пізнання, що відбувалися в Києві за часів перебування Копніна на посаді директора Інституту філософії.

Ми вже не боялись обстоювати свої ідеї, своє бачення тих проблем, що вже стали предметом дискусій. Звичайно, це не завжди легко проходило, ще досить численним був той прошарок людей, які працювали не лише в галузі філософії, а загалом в гуманітарних науках і залишалися поборниками старих, усталених поглядів, лояльних до офіційної ідеології. Але було й багато тих дослідників, які намагалися вийти за межі традиційних діамато-істматівських наративів. Таких людей було досить багато і в Університеті, і в Інституті філософії, в інших наукових і навчальних закладах як в Україні, так і в СРСР в цілому. Не я одна з українських дослідників потрапляла під спробу звинувачень у відході від марксизму-ленізму в критичних листах, що надсилали певні «ідеологічно правильні» колеги до московської ВАК. Володимир Шинкарук, до якого я звернулась за порадою перед поїздкою за викликом Експертної комісії ВАК до Москви, втішив мене такою інформацією: «Ти не переймайся цим викликом, ти потрапляєш в класну компанію тих із твоїх колег, хто пройшов це “випробування”». Серед тих імен він назвав кілька добре знайомих мені людей, які були фахівцями, зокрема – дуже шанованого мною Михайла Булатова, який вів на нашому курсі семінарські заняття з німецької класичної філософії. Цей його вишкіл дуже допоміг мені на випускному екзамені витримати прискіпливу перевірку на знання «Науки логіки» Гегеля.

³ Див.: [Головаха et al. 2017: 191-192].

В. Х.: *Що було причиною такої особливої прискіпливості?*

Т. Я.: Цей екзамен Копнін як голова ДЕКу влаштував мені, щоб не дати Острянину поставити купу своїх безглузвих запитань за змістом «Матеріалізму і емпірі-окритицизму» Леніна. Цей твір я вже тоді вважала дилетантським і відповідала на питання так, як вважала правильним. Острянин, який багато років намагався мене дискредитувати, бо не міг мені пробачити тих незручних питань, які я йому ставила на зустрічі колективу кафедри і студентів, почав звинувачувати мене в неправильному тлумаченні лєнінізму. Він це робив, щоб «потопити» мій диплом з відзнакою, отримати який я мала всі підстави. Узагалі, його злопам'ятність поширювалася на всіх, хто давав йому зрозуміти, що його рівень професійності є не надто високим.

Копнін дуже красиво відвів спроби Острянина зіпсувати мені оцінку, звернувшись до нього з ввічливим проханням дати і йому можливість поставити студентці кілька питань і не дав йому більше можливості втрутитись, бо хвилин п'ятнадцять ганяв мене по всій системі категорій «Науки логіки». А після моїх відповідей сказав Острянину, що все добре, відповіді на питання вичерпні і студентку можна відпустити. Витримати такий екзамен від Копніна я змогла після класних семінарів Булатова, який спонукав нас до ґрунтового вивчення текстів Гегеля, тому і згадала тут цей випадок.

В. Х.: *Наступне моє питання стосується того, наскільки розділеною була філософська спільнота 60–70-х? Бо для конфлікту, як і для танго, потрібні (щонайменше) двоє. Скільки в тій спільноті було кадрів «старого гарту», скільки нових облич? І, на моє розуміння, вододіл був не так віковий, як світоглядний. Адже далеко не всі представники старшого покоління були ретроgrадами. Дозвольте викласти те бачення ситуації, яке в мене сформувалося під впливом прочитаного і почутого. У численних спогадах, зокрема й у ваших, згадуються «консерватори», «марксистські ортодокси», одне слово, представники суто «ідеологічної» частини філософської спільноти: люди зазвичай філософськи неграмотні чи малограмотні, проте з великою школою «ідеологічної роботи» – аж до участі в політичних репресіях сталінських часів. Відлига ніби відсунула цих діячів з перших ролей і, зрештою, вікова перевага була не на їхньому боці. Але вони мали неабиякі зв'язки у владних колах, належали до номенклатури й видалити їх із філософського середовища було неможливо. Показовим тут є кейс того ж Острянина, який не відзначався широкою філософською ерудицією, використовував «літературних негрів» для написання нібито власних праць, зрештою, був зловлений на плаґіаті й у 1962 році знятий з посади директора Інституту філософії (деяка іронія історії виявилась у тому, що чинний директор ІФ на описаному вами іспиті не давав вас «утопити» своєму попереднику). Але вирушив він після цього не на пенсію, а на... відповідальні посади в Київському університеті. Євген Бистрицький згадував його як «релікт-академіка»⁴. Мабуть, і в пізніший час (а професором-консультантом нашого з вами філософського факультету він залишався до своєї смерті у 1988 році) він також, м'яко кажучи, додаткового філософського шарму не набув.*

Євген Головаха і Євген Причепій згадують професора Федора Єневича, який теж справляє враження дивного персонажа з театру абсурду. Утім, якщо спиратися на матеріали інтерв'ю, опублікованих членами нашого Студентського това-

⁴ Див.: [Бистрицький et al. 2020: 219].

риства усної історії філософії, «старше покоління» для студентів 60-х теж було поняттям надто загальним.

Люди покоління Єневича та Острянина народилися на початку ХХ ст. Їхнє повноліття – 1923–1925 роки – час поступового утвердження диктатури Сталіна. Вони прийшли у філософію на тлі «ідейної боротьби», точніше ідейних погромів, які в Україні закінчилися повним знищенням філософів попередньої генерації, навіть (і передовсім) марксистів. Одиниці тих, хто вижив серед філософів, або були зломлені таборами, як Микола Юшманов⁵, або «ідейно гуртувалися в одне ціле» з тими, хто їх ледве не звів зі світу. Показовим тут є приклад Якова Блудова, члена більшовицької партії з червня 1917-го, учасника боротьби проти УНР, вуамлінівця, ректора Харківського університету й директора Інституту червоної професури. 1935 року він був репресований, але за чотири роки, як свідчать доступні нині джерела, дивом звільнений з таборів через протекцію колишніх соратників, працював на середніх керівних посадах у рідному Куп'янську. Після смерті Сталіна реабілітований, поновлений у партії, повернувся до викладання в Харківському університеті, потім отримав синекуру професора-консультанта і навіть Орден Леніна до 50-ліття Жовтневого перевороту. Залишився дуже показовий спогад Вілена Горського щодо цього персонажа: він усіх запевняв, що репресії були справедливі. Тільки щодо нього особисто сталася трагічна помилка⁶. І хоча в житті навряд чи все є таким чорнобілим, як у ситуативних спогадах (подейкують, що Блудов добивався реабілітації принаймні декого з репресованих, а публічно критикувати сталінські репресії, мабуть, боявся), усе одно: уявляти такого професора в аудиторії – сумна картина.

Покоління Павла Копніна, Марії Злотіної, Ігоря Карнаухова народилося в 20-х, у 60-х вони були значно молодші й освіченіші, ніж «червоні професори», які вже готувалися тоді розміняти свій сьомий десяток. Це покоління фронтовиків, багато хто з них зберіг людяність попри жахливий час, не брав участі в традиційному ідейному цькуванні й практиці доносів, демонструючи зовсім інші моральні стандарти. Між цим і попереднім поколіннями окреслюється справжня прірва, а Відлига виявилася їхнім зоряним часом. Копнін, Злотіна стали ідейними новаторами, активно залучали талановиту молодь, тобто утверджували практики відбору, цілком протилежні практикам покоління Острянина. Але, що характерно, навіть серед колишніх фронтовиків, особливо колишніх політпрацівників, були ті, хто продовжував обати перш за все про свою кар'єру через просування себе в керівники різного рівня парткомів тощо.

Але варто ще згадати про, умовно кажучи, покоління Шинкарука, про тих, хто за віком не міг взяти участі в бойових діях і прийшов на філософський факультет одразу після II світової війни. На рік вашого вступу їм було від 28 до 35: від Володимира Шинкарука (1928 р.н.) до Михайла Булатова, Анатолія Канарського (1936 р.н.). Це, судячи з численних спогадів, одне з найяскравіших поколінь у вітчизняній традиції (окрім згаданих осіб, варто додати Мирослава Поповича, Сергія Кримського, Вілена Горського і це не повний перелік).

З іншого боку, далеко не вся молодь була прогресивною. Інакше звідки б узялися ідейні послідовники, учні, наступники ретроградів зі сталіністським минулим. Наталія Вяткіна згадує, що серед студентів її часу, випускників початку 70-х, було

⁵ Див.: [Головаха 2017: 176].

⁶ Див.: [Горський 2001: 152-153].

чимало безпринципних, безграмотних людей, орієнтованих винятково на партійно-ідеологічну кар'єру. Зрештою, керівництво філософією періоду Незалежності опинилося здебільшого саме в їхніх руках.

Наскільки ця тенденція була характерна для вашого студентського потоку й вашого покоління аспірантів? І де пролягала ця межа між «ідеологічною роботою» і філософуванням на філософському факультеті часів вашого навчання? Адже складається враження, що, пройшовши низку перетворень, ця межа в зміненому вигляді продовжує існувати й нині.

Т. Я.: Поділ філософської спільноти на тих, хто в першу чергу віддавав перевагу професійній самореалізації, і тих, у кого на першому плані були кар'єрні домагання, існував завжди, і, мабуть, ніколи не зникне. Серед випускників філософського факультету як повоєнних часів, так і в моєму випуску теж був такий поділ.

Я пам'ятаю високопрофесійних науковців з Інституту філософії і філософського факультету, які демонстрували нам уже новий рівень філософського знання, були нашими улюбленими викладачами. Не буду повторювати, з яким захопленням ми сприймали лекції Копніна і Шинкарука та й їхніх учнів, таких, як Горський, Жаріков, Ігор Бичко, Кримський, Попович та інші. І з нашого середовища вийшло кілька відомих шанованих науковців і викладачів.

Про Булатова як одного з найкращих викладачів факультету я вже згадала в попередніх розмовах. Анатолій Канарський був моїм однокурсником і добрим приятелем, він теж пережив цькування представників «старої гвардії», при цьому його лекції з естетики обожнювали студенти, він був добре знаним науковцем. На кафедрі етики і естетики його цькували діячі типу В'ячеслава Кудіна, намагалися перешкоджати захистам його аспірантів, зокрема – Інни Бондарчук, яка стала однією з найбільш популярних викладачок філософського факультету. Ця історія знайшла навіть відображення у п'єсі⁷, поставлений у театрі Лесі Українки. Про цю історію має детально розповісти сама Інна Бондарчук, бо цей випадок дуже показовий для ситуації протистояння двох основних частин філософської спільноти. Їхню принципову відмінність мимовільно, але дуже влучно охарактеризував один з керівників філософського факультету 70-х років, який на партзборах колективу викладачів проголосив: «Наука подождет, главное, чтобы с идеологией все было в порядке». Це звернення до пріоритету ідеології взагалі характерне для тих працівників, які більше дбають про службову кар'єру, а не професійний рівень.

В. Х.: Це значною мірою пояснює, чому багато представників нашої філософської спільноти не надто в захваті від неї.

Т. Я.: Біда в тому, що справжні профі не рвалися до посад, а займалися саме наукою, тому не випадково в керівництві, і не тільки на філософському факультеті, домінували саме кар'єристи. Але попри всі проблеми, що були продуктом погляду влади тих часів на філософію як передовсім засіб обслуговування ідеології, за останні десятиліття існування СРСР філософські факультети сформували й багато висококласних фахівців, які мали у своєму доробку науковозначущі праці, і сьогодні популярні у фаховому середовищі, допомігши формуванню справжніх фахівців 80–90-х років. З тих, кого я добре знала особисто й високо оцінювала їхній потенціал,

⁷ П'єса «Кафедра» (1978) Валерії Врублевської йшла у багатьох театрах Союзу та країн «соціалістичного табору», екранізувалася. Довгий час вона перебувала в епіцентрі обговорень філософської спільноти.

реалізований ними в подальшій своїй професійній діяльності, можу назвати в першу чергу Євгена Бистрицького, Ірину Бекешкіну, Сергія Макеєва. І це не вичерпний перелік «зірок» серед випускників тих часів.

В. Х.: Євген Причепій згадує, що «Копнін зробив істотний внесок у радянську філософію. До нього в теорії пізнання фактично розглядалися тільки проблеми на кшталт: чуттєве і раціональне, знання і практика, суспільний характер пізнання тощо. Копнін же спрямував теорію пізнання (гносеологію) до актуальних проблем сучасної науки. Він висунув такі проблеми: що таке факт, експеримент, моделювання, проблема, гіпотеза, ідея, наука, теорія. Тобто він поставив ті питання, над якими працювала сучасна йому західна філософія. І хоча він давав інтерпретацію цих проблем у ріднісінькій марксистській філософії, його підхід зумовив сплеск філософської активності в Києві»⁸.

Мабуть, і фахівці з істмату, принаймні деякі, теж «не для годиться» досліджували сучасні тоді проблеми соціальної, моральної і політичної філософії? Чи означало знайомство із західною літературою магістральну (не другорядну) орієнтацію на її проблематику? Ідеться як про київський контекст, так і про тенденції в радянській філософії загалом.

Т. Я.: З кінця 60-х років позитивні інноваційні тенденції в історичному матеріалізмі вже чітко окреслились. Це були, перш за все, розробки проблем соціальної структури соціалістичного суспільства, наприклад, численні публікації з цієї тематики Григорія Глезермана, Володимира Марахова, Михайла Руткевича, Овсія Шкаратана та інших; проблеми змін, пов'язаних з технологічними укладами (постіндустріалістські концепції). Досить широко обговорювалась тематика структури соціального знання, численні дискусії викликали публікації про теорії середнього рівня в цій структурі; у 70-ті вийшло кілька цікавих колективних збірників під редакцією заввідділу істмату Інституту філософії Володимира Куценка, що суттєво змінювали звичні істматівські положення про структуру соціального знання. Раніше я уже згадувала про новий напрямок досліджень, що був започаткований Іваном Бойченком.

Особливо цікавим був процес відокремлення соціології як окремої галузі знання. Спочатку був створений відповідний відділ в Інституті філософії (очолив його Вілен Чорноволенко), з часом постав Інститут соціології та окремі формування, що спеціалізувались на певних проблемах. Дуже авторитетним став заснований Валерієм Хмельком Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). Біля витоків цих процесів були такі відомі постаті, як Головаха, Хмелько, Паніотто, Бекешкіна. Особливо багато і для розвитку істматівської теорії, і професійної соціології зробив Хмелько. Я його добре знала і як колегу по кафедрі, і як засновника та керівника КМІСу і кафедри соціології в НаУКМА. Ми були добрими друзями, тому про його шлях (спочатку від фізики у філософію, потім – у соціологію) знаю добре. З його ім'ям пов'язано багато нових цікавих ідей, що набули популярності в радянській філософії і соціології. Уже в кандидатській дисертації «Зміст і структура виробничих відносин як предмета загальносоціологічного дослідження» (Київ, 1976) ним було запропоновано нове тлумачення положення Маркса про суспільне виробництво життя як фундаментальну філософську категорію, що охоплює основні структурні елементи суспільного буття не як предмета природної еволюції, а як результату людської виробничої діяльності, що охоплювала виробництво засобів

⁸ Див.: [Причепій et al. 2022: 175].

виробництва, засобів існування, суспільних стосунків, людини як суспільної істоти, духовне виробництво. Як зазначив Паніотто, Хмелько висунув теорію зміни панівних видів виробництва, що випередила основну ідею книги Тофлера «Третя хвиля». Дуже значним був внесок Хмелька і в галузях макросоціології та соціології особистості.

70–80-ті роки стали періодом радикального оновлення методології дослідження суспільних процесів. Як я вже казала в наших попередніх розмовах, відбувався вихід за межі історичного матеріалізму і закладались основи тодішньої радянської соціальної філософії. Могутнім став напрямок досліджень соціальних наслідків науково-технічної революції, духовного виробництва. Вагомим був і внесок українських дослідників як в Інституті філософії, на філософському факультеті Київського університету, так і в інших українських університетах, особливо в Харкові, Львові, Одесі.

В. Х.: *Здається, зараз було б доречно поміркувати про поняття традиції принагідно до київської істматівсько-соціально-філософської одиссеї (від 60-х до пізніх 80-х). Певна річ, пострадянське багато в чому виглядає як відкидання радянського. Однак перехід від одного до другого в жодному разі не був суто відкиданням. Хоча б тому, що найкращі і найосвіченіші, ті, зрештою, хто й зумовили бодай якийсь прогрес пострадянської доби, навчалися в радянських освітніх установах, читали здебільшого радянські переклади Арістотеля чи Канта (переклади російською, певна річ) і ще тисячею ниток були пов'язані зі своїм соціумом. Навіть опозиція до радянського визірвала всередині радянського, тож була на якомусь рівні теж позначена його рисами. Отже, попередню традицію я пропоную розглядати широко, як такий собі потік Анаксагорових гомеомерій, потенційних начал будь-чого.*

Безперечно, подібну традицію можна спостерігати й у тій вужчій галузі, що відігравала в СРСР структурну роль соціальної і політичної філософії, називаючись істматом. Чи доречною, на вашу думку, була б така модель? Можливо, тут має місце децю нелінійне співвідношення, і царина соціальної, політичної і моральної філософії не відповідає самому лише істматові? Але нам потрібна якась адекватна стартова модель, з якою ми були би згодні. Оскільки ви маєте досвід як підставу для суджень, я би просив вас скорегувати цю модель «традиції».

Т. Я.: Дійсно, цей вихід за змістовні межі традиційного істмату відбувався різними шляхами, перш за все – за рахунок розширення предметного поля досліджень, включення нової тематики й напрацювань західної філософії. Пам'ятаю один цікавий випадок із власного досвіду викладання частини курсу істмату, програму для якого я склала і впровадила сама, оскільки, на відміну від загального курсу філософії, програма якого затверджувалась Міністерством СРСР, програми для філософського факультету готували самі викладачі, й затверджувались вони на рівні Вченої ради факультету. Якось у перерві між лекціями до мене підійшов студент-заочник, який здобував у нас другу освіту, перша була на якомусь з гуманітарних факультетів Калінінградського університету, де цей студент вже працював асистентом кафедри філософії, і, хитро посміхнувшись, сказав мені «Тамаро Іванівно, у вас якийсь не такий істмат!». Я запитала, у чому ж він не такий, і одержала відповідь, що в ньому представлена нова проблематика, відсутня в курсах, що викладаються на його кафедрі. Він наголосив, що йому подобається такий варіант і що у своєму університеті він буде застосовувати набутий у Києві досвід.

В. Х.: *Зі спогадів, наприклад, Євгена Причепія, ми знаємо, що доволі часто студенти радянських років буди невдоволені саме викладанням істмату через іде-*

ологічний догматизм і неготовність викладачів сприймати проблеми як проблеми. Хоча про лекції Костянтина Ткаченка п. Євген зберіг позитивні враження через критичну налаштованість цього викладача. Отже, уявімо собі ідеального пізно-радянського істматника (яким він міг би бути): недогматичного, відкритого сучасним впливам, свідомого глухих кутів ідеології та сповненого бажання знайти вихід із них. Чи зустрічали ви в середовищі викладачів і дослідників історичного матеріалізму людей, що певною мірою відповідали такому ідеалові? Ідеться і про УРСР, і про Радянський Союз у цілому.

Т. Я.: Справді, моєму поколінню студентів філософського факультету не пощастило з викладанням істмату. Згаданий вами Ткаченко дійсно демонстрував свій критичний підхід з позицій захисника екології до тлумачення теми «Людина і природа», читав лекції виключно українською мовою і користувався повагою студентів. Я особливої симпатії до нього не відчувала після одного сумнівного епізоду, про який тут не місце говорити.

На початку 70-х років у всіх провідних університетах СРСР, і УРСР зокрема, відбувалося суттєве оновлення змісту істматівських курсів. На філософському факультеті Київського університету розширення цих курсів у 70-ті й особливо у 80-ті роки здійснювалося шляхом впровадження спочатку нових спецкурсів, зміст яких із часом поступово входив у нормативний курс. На початку 90-х ці спецкурси стали самостійними розділами вже нового навчального плану.

Цікаві напрацювання були практично на всіх філософських факультетах радянських університетів. Під час мого перебування в Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук (ІПК) і в Ленінградському, і Московському університетах я вже бачила оновлені програми, з досить цікавими змінами, з розширенням кола проблем, вітчизняні фахові журнали публікували статті з оглядом зарубіжного аналізу суспільних проблем, у цих текстах вже рясніли прізвища Ростой, Бела, Тофлера та інших.

Можу згадати й кілька найбільш знайомих за близькою мені тематикою науковців 60–70-х років. Випускник філософського факультету Київського університету 1954 року Володимир Барулін був фахівцем у галузі соціальної філософії та соціально-філософської антропології. У 1986 році я слухала його окремі лекції в ІПК у Москві, де він був завідувачем кафедри філософії. Барулін належав до тієї категорії істматників, які активно намагались модернізувати цей напрямок марксистської філософії. Можна прослідкувати його еволюцію навіть за назвами його дисертацій: кандидатська – «Развитие форм диалектического отрицания в истории человеческого общества» (1959), докторська ж – «Отношение материального и идеального в обществе как проблема исторического материализма» (1970).

У дослідженні про співвідношення матеріального і ідеального в суспільстві він показав, що це співвідношення є як методологічною основою всієї системи соціально-філософського знання, так і базою для виділення підсистем законів і категорій, певних рівнів даного знання. Запропонував загальну концепцію соціальної філософії, її предмета, системи законів та категорій, структури, методологічних функцій, виділивши три рівні структури соціальної філософії: основні сфери життя суспільства; основні форми інтегрального буття та функціонування суспільства (структура суспільства, суспільство як історичний процес, рушійні сили розвитку суспільства); суспільство як цілісний світ (суспільство як природний світ, суспільство як витвір людини, суспільство як світ культури). Також він наголошував на необхідності

конституювання соціально-філософської антропології як самостійної гілки філософії знання, що спирається на загальні положення філософської антропології, визначав предмет соціально-філософської антропології як «закон взаємодії суспільств, сутності людини та людської сутності суспільства в їхній багатоплановості та всесвітньо-історичному розвитку». У полі його інтересів були соціально-творчий потенціал людини, духовність як сфера її сутності. Характеризуючи загальні модули людського буття, він показав, що до людського поряд зі свободою творчості відносяться смисло-ціннісне самоствердження, прагнення до абсолютного. Привертають увагу і сформульовані ним положення про антропологічний детермінізм, про форми представленості людини в суспільстві, про його структури, про різні механізми антилюдського «обертання» суспільства та його інститутів тощо. У 90-і він видав кілька підручників, які свідчили про еволюцію до виходу за межі історичного матеріалізму.

На цьому прикладі я спробувала показати типовий шлях для найбільш відомих і шанованих фахівців у галузі історичного матеріалізму, які поступово еволюціонували до розуміння необхідності вийти за вузькі межі історичного матеріалізму в дослідженні актуальних суспільних проблем, до створення основ нового типу соціальної філософії. На мій погляд, це можна сказати і про таких знаних вчених, як Григорій Глезерман і Владислав Келле. Наведені приклади не вичерпують список авторів, які пройшли такий самий еволюційний шлях.

В Україні показовим є шлях до виходу на новий рівень соціально-філософського знання Ганни Горак. Вона була одним із тих перших істматників, які внесли у викладання істмату нові підходи, суттєво змінивши зміст і структуру навчального курсу для студентів філософського факультету. Відомі її дослідження у галузях філософських проблем суспільних наук, проблем їхніх специфіки та структури, позанаукових форм знання, соціальної філософії, філософії культури, філософської антропології (співвідношення індивідуального начала і суспільного закону, людяності та соціальності), визначення місця людини у соціальних структурах.

Горак підготувала кілька дуже відомих авторитетних фахівців, зокрема таких, як Хмелько, який починав з блискучої кандидатської дисертації, захищеної під її керівництвом; Вікторія Буяшенко, яка вже за час моєї співпраці з нею в якості наукового консультанта захистила першу в Україні докторську дисертацію, що стосувалася засад і змісту соціальної політики «Соціальне піклування: сутність, структура, функції (соціально-філософський аналіз)» (Київ, 2011).

З випускників мого покоління хочу згадати Миколу Тарасенка, фахівця з соціальної філософії. 1987-го його обрали деканом філософського факультету Київського університету. На цій посаді він працював до кінця свого, на жаль, вельми короткого життя. Досліджував актуальні проблеми, пов'язані зі світоглядною специфікою взаємозв'язку технології і культури. Запропонував і реалізував оригінальний підхід до аналізу соціально-культурних основ технології, який, на відміну від формаційного, субстратного і структурно-функціонального, полягав у виявленні інтерсуб'єктивного змісту промислової технології через специфіку суспільних форм практики і суб'єкт-об'єктних відносин.

В. Х.: *У будь-якому разі можна говорити про більшу чи меншу спроможність дослідницької спільноти. У які роки істматівська спільнота в УРСР була найпотужнішою? Які чинники, на вашу думку, сприяли цьому?*

Т. Я.: На мій погляд, це середина 70-х – 80-ті роки. На цей час вже сформувалось нове покоління випускників, які спеціалізувались на кафедрі історичного матеріалізму філософського факультету і відділу істмату Інституту філософії, захищали там дипломи і кандидатські дисертації з соціальної проблематики. Сформувались і нові осередки розробки соціально-філософських проблем в університетах Харкова, Львова, Одеси та в інших містах. У філософію прийшло нове покоління, яке вже мало нове бачення методів дослідження соціально-історичних проблем, отримане від покоління викладачів-випускників 60–70-х років, часів Відлиги і її спадщини, приходу у викладання, зокрема, в Україні покоління учнів Копніна та Шинкарука.

В. Х.: *Пропоную поміркувати над деякими узагальненнями. Якби я запропонував вам схематично узагальнити розвиток істмату в ті часи, коли ви були активною учасницею філософських процесів (як студентка, аспірантка, викладачка, професорка), які б основні етапи ви виділили? Бажано пов'язати ці етапи з деякими хронологічними орієнтирами, подіями, провідними проблемами, ключовими текстами тощо. Звісно, ідеться лише про ваше бачення, узагальнення вашого особистого досвіду й вашого розуміння тих процесів.*

Т. Я.: Я вже говорила вище про еволюційний процес виходу за межі історичного матеріалізму і залучення до досліджень нової проблематики і методології. У галузі ВАКівської спеціалізації «діалектичний і історичний матеріалізм» фахівці з діамату швидше почали цей активний перехід до нового бачення традиційних проблем, спираючись і на зарубіжний досвід, що стосувався переосмислення тих радикальних змін, що відбувались в науці й технологіях, у формуванні нового технічного укладу під впливом НТР. Зарубіжні соціальні теорії теж швидко й радикально змінювались під впливом фундаментальних змін у світі. Теми соціальних наслідків НТР, формування інформаційного суспільства, соціальної структури і соціальної мобільності, соціальної справедливості, теорії відкритого суспільства і конвергенції, структури історичного процесу не лише як стадій зростання, а також і змін в горизонтальних структурах історичного простору, деякі інші напрямки почали активно розроблятися у світовій соціальній філософії, структура якої також була предметом вивчення. Були спроби показати багаторівневість соціального знання як єдності загальної теорії, теорій середнього рівня і соціологічних емпіричних досліджень. Це період 60–70-х років, коли окреслились основні напрямки, і пізніші часи вже більш фундаментального підходу до наповнення теоретичних парадигм матеріалами емпіричних досліджень.

В. Х.: *Головне питання: де пролягала межа фаховості і нефаховості на рівні загальних стандартів спільноти. Я маю на увазі не думку найкваліфікованіших і не думку найнікчемніших, а ті загальні стандарти спільноти, які створюють як неофіційну ієрархію кваліфікацій (наприклад, когось вважають авторитетним фахівцем, хоч він і кандидат наук, а когось мають за ніщо, хоч він і академік). Отже, що повинен був знати, вміти, продемонструвати фахівець, щоб здобути визнання?*

Т. Я.: Таке визнання здобувалось уже не дотриманням ідеологічних догм, а широкою ерудицією не лише щодо класиків світової філософії, а й щодо сучасної філософської думки, вмінням аналізувати ті чи інші актуальні проблеми засобами розвинутого теоретичного знання, перебуванням у курсі щодо змісту найбільш знаних філософських теорій кінця ХХ століття.

В. Х.: Якщо розглядати «середньостатистичного порядного» істматника в УРСР, які теми, підходи, тези, вимоги викликали неприйняття (у будь якій формі: від прихованого роздратування до публічного обурення)?

Т. Я.: З того кола тем, що були предметом мого фахового інтересу, мене найбільш дратували спроби досліджувати соціальну структуру радянського суспільства на основі партійно-директивного окреслення її як єдності робітничого класу, колгоспного селянства та трудової інтелігенції. Також мене не задовольняло традиційне однотипне тлумачення процесів історичних змін без врахування особливостей культурно-цивілізаційних характеристик різних суспільств, спроби тлумачення змісту і форм суспільного прогресу лише на основі європейської моделі, повне ігнорування ролі конкретного соціально-історичного суб'єкта в детермінації історичного процесу. Це невдоволення і зумовило вибір мною тем моїх дисертацій та їхніх основних теоретичних положень.

В інших моїх колег, наскільки мені відомо, також викликало невдоволення догматичне схиляння перед деякими застарілими історичними схемами, розробленими на засадах формаційної теорії історичного процесу, спроби абсолютизувати положення прогресистських теорій, що не враховували можливість іншого спрямування історії за певних умов, недооцінка сучасних наслідків різних варіантів формування модерного суспільства, абсолютизація європейської моделі. Досвід російської історії післяпетровської доби свідчить про зовсім інший варіант спроб модернізації на основі домінування держави в процесах впровадження сприйнятих поверхово умов модернізації суспільства, принципово інших за змістом і суб'єктом цілепокладання. Та ж сама спроба в ще радикальніших формах була характерна і для радянського суспільства, маємо й інші варіанти таких спроб у постколоніальних суспільствах.

В. Х.: Ви вже цього торкалися, але варто усе ж підсумувати: які західні філософи були найпопулярнішими серед радянських істматівців? Я маю на увазі не стільки в плані критики, скільки в плані рецепції (хоч «критика», наскільки я розумію, була в пізньорадянські часи однією з найпоширеніших і найбезпечніших форм саме рецепції).

Т. Я.: Так, ви правильно зазначили метод рецепції популярних західних концепцій за допомогою умовної парасольки критики. Для істматівців найбільш згадуваними, на мій погляд, були такі постаті, як Бел, Габермас, Попер, Росту, Тофлер, Фукуяма, Ясперс.

В. Х.: Чи виникало у вас ще в союзні часи відчуття того, що істмат «закінчується»? Ідеться про, якщо можна так сказати, свого роду «валізний настрій» дослідника. Чи було щось таке? Адже в країні Рад було опубліковано і перекладено чимало літератури, показано чимало фільмів, поставлено чимало спектаклів, що не були в ґрунті речі радянськими. Тобто була можливість формування доволі нюансованого власного культурного світу. І мені здається, що деякі люди, зокрема філософи, офіційно покликані оберігати ідеологію, мали можливість для пошуку власних шляхів. Я зараз веду мову не про всім відомі «червоний позитивізм» чи «червоний екзистенціалізм», а про інше – про розуміння кінця парадигми, вичерпання родовища, втрати надії на те, що з марксистського вчення ще може постати щось життєздатне. Чи можна сказати, що щось подібне спостерігалось серед дослідників істмату? Адже коли читаєш спогади Сергія Пролеєва про філософські школи кінця 80-х в Алушті⁹, то реальне зникнення марксизму як підходу з проблемного поля провідних дослідників і амбітної молоді відчувається просто фізично.

⁹ Див.: [Див.: Пролеєв 2023].

Т. Я.: Досить багато дослідників суспільного життя переключались на дослідження в галузі соціології, зокрема я згадувала Хмелька та Чорноволенка. Ще можу назвати Володимира Воловича, випускника філософського факультету 1969 року, який потім завідував кафедрою методології та методів соціальних досліджень, був деканом факультету соціології і психології Університету. Дехто знайшов себе у роботі в галузях, що вийшли за межі істмату, таких, як філософія історії, філософія господарства, політична філософія, філософія права та інших нових напрямках досліджень у межах нового розуміння предметного поля і методології соціальної філософії.

В. Х.: *Які саме підходи, твори, ідеї розглядалися як заміна істмату?*

Т. Я.: Перш за все треба говорити про визнання заміни істмату сучасним видом теорії суспільних процесів, соціальної філософії, що поступово розгалужується на окремі розділи дослідження, як відповідь на питання про останні тенденції та їх суспільні наслідки в науково-технічній сфері, питання формування нових різновидів авторитарних і тоталітарних систем, що претендують на зміну світового порядку і його регулювання, актуальною стає тема неоімперіалізму як комплексна проблема, що вимагає системного аналізу суспільствознавства. Можна говорити і про інші проблеми, що не вкладаються в наявні дисциплінарні розмежування.

В. Х.: *Про це хотілось би поговорити докладніше. З чого б, на вашу думку, варто почати аналіз «розщеплення» того ідеологічного «суперконтиненту», яким був історичний матеріалізм?*

Т. Я.: Якщо спробувати узагальнити наведені приклади радикальних змін у предметі і структурі історичного матеріалізму в 70-80 роки і окреслити основні чинники та напрямки процесу формування радянської соціальної філософії, то перш за все слід звернутися до тих фундаментальних суспільних змін, які відбувалися як в глобальних вимірах, так і в самому СРСР. Іноді перегляд предмета, структури і функцій радянської філософії пов'язують винятково з ідеологічними процесами періоду так званої Відлиги. При цьому наголошується перш за все на змінах сталінського режиму новою владою, яка нарешті змогла почати процес подолання наслідків культу особи, пом'якшення репресивного режиму управління, перегляд старих орієнтирів на роль СРСР у світі як носія і захисника комуністичних ідей, їх поширення та утвердження в усьому світі, включно з підтримкою тих політичних сил, що могли стати союзниками СРСР. Але смерть Сталіна лише прискорила і полегшила процес розв'язання тих об'єктивних проблем, які вже давно були на часі.

В. Х.: *Про які проблеми йшлося передовсім?*

Т. Я.: Тверезий погляд на реалії радянської дійсності чітко виявляв потребу збільшити ефективність виробництва, оновити його матеріально-технічну базу. Бо в провідних країнах світу утверджувався новий технологічний уклад, а СРСР від цих процесів істотно відставав і це послаблювало його позиції в усіх сферах. Усвідомлення необхідності радикальних змін, розуміння першочерговості побудови нової моделі управління суспільно-економічними процесами поряд із переглядом старих управлінських інструментів поставили на порядок денний і питання про прискорений розвиток науково-технічної основи виробництва, забезпеченого розвитком фундаментальних наукових досліджень.

В. Х.: *І це на певному етапі мало торкнутися суспільних наук?*

Т. Я.: Безумовно. Адже вдосконалення системи управління суспільними процесами теж вимагало перегляду старих ідеологічних схем, орієнтованих на функції

суспільних наук як засобу ідеологічного обґрунтування і підтримки політики партійних і державних органів. Особливо це стосувалося елементів марксизму-ленінізму (діалектико-матеріалістичної філософії (діамат та істмат), політекономії та наукового комунізму). Тепер їхні функції суттєво змінювались, треба було забезпечувати їх перетворення на об'єктивні теорії суспільних процесів, але – без відмови від ідеологічних функцій.

Однак будь-які реальні завдання для науковців, саме виникнення цих завдань (їхня кількість тут не дуже істотна), стало стимулом для розробки дієвих інструментів дослідження суспільних процесів і обґрунтування проєктів управління цими процесами. Звичайно, це стосувалося й історичного матеріалізму. Предметне поле його досліджень суттєво змінювалось. І в цих умовах залишатись, як і раніше, у тісних межах загальної теорії, що мала «обґрунтовувати» неминучість руху історії до прогресивної поетапної зміни суспільно-економічних формацій, тобто, зрештою, до утвердження комуністичного суспільства, було просто неможливо.

В. Х.: *Зрозуміло, адже спільнота була одна, і якщо деякі речі дозволені в принципі, то до них отримувє доступ кожен охочий. Тож ви кажете, що рушієм зламу старих статусів стала проблема нових підходів до управління суспільством??*

Т. Я.: Так, це був виклик часу. Відповіддю мала би стати дієва теорія як інструмент дослідження сутнісних характеристик суспільних систем, їхніх структурно-функціональних характеристик. А на її основі – розробка моделей соціальних змін, прогнозування наслідків людської діяльності, що набувала дедалі глобальніших масштабів, а також обґрунтування ціннісно-нормативної основи суспільного життя. Звичайно, такі завдання вимагали не лише конструювання загальних теорій, а й осмислення реального суспільного життя з використанням належних дослідницьких інструментів. Розробка таких інструментів, як я вже сказала, вимагала відповідного перегляду старих ідеологічних схем. Ця розробка виходила за межі загальної теорії, вела до тісної взаємодії з соціологією і так званими «теоріями середнього рівня», але – зберігаючи вірність єдиній методологічній основі: марксистсько-ленінській філософії. Така взаємодія суттєво впливала і на появу нових дисциплінарних відгалужень.

В. Х.: *Про те, як в 1970-ті почала змінюватися істматівська проблематика, ви вже розповіли. Але було би бажано скласти більш-менш чіткий перелік напрямів, на які розділилась «істматівська спадщина»?*

Т. Я.: Приклади виходів за межі історичного матеріалізму, помітні від 70-х, свідчать про суттєве розширення предметного поля материнської теорії в різних напрямках. Серед цікавих праць, які вийшли в Україні, передовсім слід відзначити низку монографій (1972–1991), автором чи упорядником яких був Володимир Куценко. Я вже називала їх в одній з наших попередніх розмов¹⁰. Можу додати до них ще «Суспільні відносини (соціально-філософський аналіз) (Київ, 1991). Ці праці, звичайно, не вичерпують усього величезного масиву публікацій. Вони, на мій погляд, дають лише певне узагальнене уявлення про основні напрямки, зміст і спрямованість того, як радянська соціальна філософія шукала досконаліші методологічні інструменти дослідження суспільних процесів.

В. Х.: *А через які канали нові ідеї потрапляли в комунікативне поле: через статті, книги...?*

¹⁰ Див.: [Ящук, Хома 2023: 213].

Т. Я.: Проблеми, які виходили за межі традиційного курсу історичного матеріалізму, відображалися в дисертаційних дослідженнях, у численних публікаціях у періодиці, обговорювалися на численних наукових конференціях. Звичайно, вони ставали і предметом спецкурсів, які викладалися в університетах. Такі спецкурси, як я вже казала, становили основу тих нових нормативних предметів, які були включені в навчальні плани філософських факультетів українських університетів після 1991 року. Напрацьований за 70–90-ті роки матеріал знайшов своє відображення в новій номенклатурі дисциплін, які зайняли місце істмату. Ця номенклатура, як на мене, дає доволі чітке уявлення про те, на що розпався істмат.

В. Х.: *Так, справді, перелік таких дисциплін – непоганий маркер спадковості. Мабуть, не всі ці курси в чистому вигляді вийшли лише з істмату, але якісь його елементи вони неодмінно мали успадкувати. Було б добре відзначити найважливіші на вашу думку, з-поміж таких курсів.*

Т. Я.: Спочатку в учбових планах університетів своє місце посів курс «Соціальна філософія», з якого поступово виокремлювались «Філософія історії», «Політична філософія», «Філософія права», «Філософія господарства», «Філософія культури». Особливо я хотіла б відзначити підручник «Основи практичної філософії» за редакції Анатолія Лоя (2011). Це була фактично колективна монографія викладачів філософського факультету Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка, в якій окреслювалось їхнє бачення предмета і загальних засад практичної, політичної філософії, філософії права, господарства тощо.

Звісно, ці приклади не претендують на вичерпне висвітлення складного, суперечливого процесу виходу радянської, а потім і української філософії за межі традиційного тлумачення предмета і методології історичного матеріалізму. Величезна кількість праць, які почали цей процес з кінця 60-х років, свідчить про творчий пошук науковцями теоретичних концепцій, відповідних сучасним потребам. Головні з цих проблем: осмислення стрімкого процесу радикальних змін у сучасному світі, розумінні тієї логіки історії, яка ламає всі наші старі теоретичні конструкції.

1990-ті і після

В. Х.: *Тепер дозвольте поставити питання про радикальний злам початку 1990-х. Адже декому навіть не довелося «перебудовуватися», вони вже давно працювали в погано замаскованому західному контексті. А таким собі «джентльменам у пошуках десятки» довелося «перезуватися» просто під час забігу. Я маю на увазі фесричну історію з конструюванням «наукового націоналізму». Тут усе виглядає прекрасним: і абсолютна безпринципність «хранителів» офіційної мудрості й ідеологічної чистоти, і суто «совковий» за рівнем усвідомлення підбір «альтер-его», і доведена до крайності звичка коливатися разом із генеральною лінією, така собі безмежна здатність до мімікрії. Що ви могли б розповісти про цей епізод у житті нашої філософської спільноти?*

Т. Я.: Наскільки я можу говорити про свої враження від цих процесів, то стосовно так званого «наукового націоналізму» – це була дещо анекдотична спроба самозбереження не дуже обтяжених освітою і розумом людей, яка нічого, крім глузувань у професійної спільноти, не викликала, «перезування» – це теж традиційна для непрофесійних людей форма самозбереження, пошук нової затишної науково-професійної ніші.

В. Х.: Наскільки я розумію, у нове життя вступили всі: і ті, хто думав, читав, створював, і ті, хто цинічно пристосовувався. Пристосуваннями здебільшого були збережені владні позиції, можливості впливу, а головне – справа підготовки молодих філософів. Ви говорили про колосальну роботу зі зміни програм і курсів на філософському факультеті. Але ж одна справа – зміна програм, а інша – зміна людей. Наукові керівники залишилися тими самими, хто вступив до аспірантури ще за Союзу, захищав дисертацію вже за Незалежності. І, певна річ, попри формальне зникнення марксистської доктрини з професійного ужитку, саме пізньорадянські кадри «вирішували все» (просто внаслідок своєї інституційної присутності). Чи змогли б ви дати загальну оцінку основних, скажімо так, типів філософування, що окреслилися в українській філософській спільноті ранніх років Незалежності?

Т. Я.: Я б не узагальнювала вплив старих кадрів на процеси оновлення. Слід завжди пам'ятати, що люди відрізняються не за поколіннями, а за переконаннями. Багато хто з фахівців радянського часу зітхнув із полегшенням за нових умов і взявся реалізовувати всі ті задуми, що не могли знайти місця в попередні роки. Можу лише повторити, що завжди в професійній спільноті поділ відбувається за рівнем професійної спроможності. Той, хто не може продемонструвати належний рівень такої спроможності, шукає інших засобів самозбереження і певного кар'єрного просування. Це набір відомих усім способів: від радянського варіанту «коливання разом з лінією партії» до інших засобів пристосовництва, зокрема спроб вислужитися перед вищим керівництвом, «підсиджування» колег тощо. Усе це старе, як світ, а не є «винятковим досягненням» радянських часів.

В. Х.: Як ви вважаєте, що більше втілила в собі українська філософська спільнота першого десятиліття Незалежності, якщо сприймати цю спільноту не на рівні її найвищих досягнень, а, так би мовити, на рівні «міцного середняка»: новації і прагнення розвиватися чи псевдоінтелектуальну (ідеологічну) псевдотворчість і традиційне пристосуванство?

Т. Я.: Я б не наважилась давати таку узагальнювальну оцінку тим складним процесам, що відбувались не тільки в перше десятиліття Незалежності, а й тривають сьогодні. Головне, на мій погляд, невизначеність наразі статусу і функції філософії в суспільній науці, освіті, інших сферах життя. Чітке функціональне призначення філософії в радянський період – це, звісно ж, бути основою формування й обґрунтування офіційної ідеології. Нові функції філософії сьогодні чітко не осмислені й не сформульовані, особливо в системі викладання філософії у вищій школі. У цілому, на мій погляд, спроби реформування системи освіти поки що переважно здійснювалися на дилетантському рівні, відповідно до особистого досвіду й бачення цієї проблеми випадковими, здебільшого – не дуже професійними керівниками освітньої галузі.

В. Х.: До речі, сучасні проблеми з академічною доброчесністю (масовий плагіат, розвинений ринок купівлі-продажу кваліфікаційних праць від бакалаврської роботи до докторської дисертації, хижацькі журнали без будь-якого рецензування, штучне «накручування» наукометричних рейтингів, академічний туризм під виглядом «закордонних стажувань» тощо) – це породження нової епохи чи просто розквіт наслідків, посіяного ще в епоху «розвинутого соціалізму»? Адже фактом є те, що творцями викритих вже фабрик плагіату і фейкових дисертацій є особи, які розпочали свою успішну освітньо-партійну кар'єру у 1970–1980-ті. Наскільки нездоровими

(явно чи потенційно) були загальні тенденції в академічному середовищі, передовсім у його управлінському сегменті, наприклад, у 80-ті?

Т. Я.: Якраз у 80-ті ця проблема не стояла так гостро, це особливо розквітло в часи хаотичного перетворення старого порядку на щось нове, що чітко не було осмислене. Відсутні усталені інститути і правила оцінки якості праці та її оплати, ця «розтяжка» між старим порядком організації і систем контролю якості праці й ще не сформованими сучасними дієвими засобами регулювання сфери науки й освіти. Усе це є проявом загальної неупорядкованості суспільного життя. Потрібні час, професійний досвід, бажання і воля здійснювати необхідні зміни. Досі таких передумов ще не спостерігається. Треба також враховувати інертність, відсутність активних спроб впливати на стан справ і самої філософської спільноти. Бо покладатися на спроможність державних інституцій розв'язати ці проблеми – марна надія. Філософська спільнота проявляє свою активність і пряму участь у справі захисту України в умовах війни, і це до її честі, але треба думати і про повоєнні форми активної участі у визначенні професійного майбутнього як самих фахівців, так і майбутнього самої української філософії.

В. Х.: *Які роки ви визнали б межею вашої інституційної участі у справах філософської спільноти?*

Т. Я.: Я остаточно звільнилася з роботи у 2012 році, хоча у мене ще був контракт на три роки, бо керівництво вирішило будь-якими засобами позбавитись такого незручного, неслухняного співробітника. За домовленістю із завідувачем кафедри я умовила перейти на роботу з Політехнічного інституту на нашу кафедру мою колишню аспірантку, бо бачила в ній людину, якій зможу передати за деякий час повністю свій курс, попередньо надавши їй можливість набути певного досвіду. Вона добре почала освоювати новий для неї досвід викладання на філософському факультеті, і я була впевнена, що десь за рік-другий спокійно зможу повністю передати їй викладання моїх дисциплін. Але керівництво попередило її, що наступного року для неї на факультеті вакансія відсутня. Коли вона мені про це сказала, я одразу написала заяву про звільнення і принесла її декану. Той із задоволенням її прийняв, бо саме цього й очікував. Дещо інший прийом був використаний для ухвалення рішення про звільнення нашого завідувача кафедри, він теж написав заяву. Відкрились нові кадрові можливості, що більше відповідали бажанню керівництва.

В. Х.: *У якому становищі перебувала філософська спільнота на момент вашого відходу від активної діяльності в університеті? Які тоді були проблеми, надії, прагнення?*

Т. Я.: Тодішнє становище було дуже невизначене з низки причин, зокрема і невизначеності функціонального призначення курсу філософії в системі освіти. Скорочення фінансування призвело до скорочення обсягу багатьох навчальних предметів з гуманітарних дисциплін, отже і скорочення штатів. Розгубленість і невизначеність щодо професійного майбутнього призвела до значного відтоку фахівців до інших сфер зайнятості, зокрема в політику, маркетинг, на посади фахівців зі зв'язків із громадськістю тощо. Скорочення відбулись і в академічних установах. Влада ніяк не може визначитись із майбутнім української науки й освіти. Дуже небезпечним є і процес деградації осередків фундаментальної науки. Втрачається кадровий потенціал, інституційна пам'ять наукових шкіл. Головне – відсутнє розуміння цієї загрози на рівні владних інститутів. Як можна говорити про привабливість наукової кар'єри, якщо оплата праці викладача університету і, скажімо, працівників судової гілки вла-

ди відрізняється майже на порядок і то не на користь науковців. Втрачено і престиж наукової кар'єри, молодь шукає інших шляхів самореалізації, відтік мізків набув небачених масштабів.

В. Х.: *Це інтерв'ю припало на час війни, коли наш народ бореться за саме право існувати. Тому труднощі, які переживає вся академічна галузь і філософська спільнота зокрема, могли би бути сприйняті як цілком закономірні. Але, на жаль, слід визнати, що головні проблеми в академічній царині спричинені не війною. Ідеться про тривалу кризу, що розпочалася задовго до війни, а проблеми воєнного часу лише нашарувалися на попередні.*

На мій погляд, маємо структурну кризу, зумовлену як неадекватною організаційно-управлінською моделлю, так і провалом усіх спроб цю модель реформувати (ба навіть інтелектуальною неспроможністю створити хоча б життєздатний проєкт такого реформування). Чого тут більше – суто кон'юнктурного політичного курсу, нездатного визначити ані пріоритети країни, ані адекватне місце освіти й науки в суспільстві? Чи неспроможності академічної спільноти підтримувати належний рівень кваліфікованості, доброчесності та обстоювати свої інтереси? Чи впливу несприятливих світових тенденцій, орієнтованих на комерціалізацію університетів? Відповіді на ці питання, звісно, є темою окремих розмов. Наразі ж маємо констатувати, що випускники філософських факультетів здебільшого не планують працювати як філософи. І якщо це п'ять-шість років тому банально не було відповідних вакансій, то нині, хоч вони і з'являються, усе псує економічний чинник. Наднизька зарплатня за надвисоких вимог – не найкращий шлях для приваблення молоді в професію. Однак складається враження, що більшість із тих, хто зараз вчиться на філософських факультетах, від самого початку не планували серйозно сприймати як саме це навчання, так і пов'язані з ним «світлі перспективи». І якщо брати за мету порятунком уже не так спільноти, як самої справи філософії в Україні, то тут потрібні дуже нестандартні засоби. Бо в іншому випадку вимальовується доволі сумна перспектива.

Якими ви бачите шляхи розвитку філософії в Україні, чи реалістично зараз узгаляти говорити про цей розвиток?

Т. Я.: *Причини тут криються в невизначеності майбутнього України, якому загрожують наслідки війни. Повоєнний період може виявитись не менш важким, ніж сучасний стан. Не відчувається й намагання окреслити необхідні умови і напрямки побудови країни повоєнного часу. І це не лише неспроможність сучасних владних інституцій, але й відсутність чіткого уявлення самого суспільства про власні перспективи. Треба вже зараз окреслити необхідні напрямки і зміст дій суспільства у повоєнний період. Що ми плануємо: відбудову на засадах старого технічного укладу чи створення нового виробничого потенціалу, для якого будуть необхідні і відповідні кадри, і новий науково-технологічний рівень, і наявність необхідних ресурсів? Можна говорити і про інші передумови, але це тема спеціального аналізу за межами тематики цього циклу наших розмов.*

В. Х.: *Пані Тамаро, щиро дякую за вашу участь у них, для мене це були дуже цікаві розмови!*

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Бистрицький, С., Хома, В., Мирошник, К., & Сімороз, О. (2020). Знати і бути. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 39(2), 213-225. <https://doi.org/10.31649/sent39.02.213>
- Головаха, С., Зборовська, К., Кхелуфі, А., & Хома, В. (2017). Суб'єктивний погляд на українську філософію. [In Ukrainian]. *Sententiae* 36(1), 173-214. <https://doi.org/10.22240/sent36.01.173>
- Горський, В. (2001). *Філософія в українській культурі: (методологія та історія). Філософські нариси*. [In Ukrainian]. Київ: Центр практичної філософії.
- Причепій, С., Анучина, В., Горбенко, Я., & Дзюба, Я. (2022). Феноменологія знаків долі. Частина II. [In Ukrainian]. *Sententiae* 41(3), 165-185. <https://doi.org/10.31649/sent41.03.165>
- Пролеєв, С. (2023). Філософська спільнота і емансипація мислення: досвід Алуштинських шкіл. [In Ukrainian]. *Sententiae* 42(2), 63-86. <https://doi.org/10.31649/sent42.02.063>
- Яшук, Т., & Хома, В. (2022). Радянська соціальна філософія: вихід за межі історичного матеріалізму. Частина I. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 41(3), 186-196. <https://doi.org/10.31649/sent41.03.186>
- Яшук, Т., & Хома, В. (2023). Радянська соціальна філософія: вихід за межі історичного матеріалізму. Частина II. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 42(1), 209-224. <https://doi.org/10.31649/sent42.01.209>

Одержано 8.10.2024

REFERENCES

- Bystrytsky, Y., Khoma, V., Myroshnyk, K., & Simoroz, O. (2020). To know and to be. *Sententiae*, 39(2), 213-225. <https://doi.org/10.31649/sent39.02.213>
- Golovakha, Y., Zborovska, X., Khelufi, A., & Khoma, V. (2017). Subjective view of Ukrainian philosophy. *Sententiae*, 36(1), 173-214. <https://doi.org/10.22240/sent36.01.173>
- Horsky, V. (2001). *Philosophy in Ukrainian Culture: (Methodology and History). Philosophical Essays*. Kyiv: Center for Practical Philosophy.
- Proleiev, S. (2023). Philosophical community and emancipation of thinking: experience of Alushta schools. *Sententiae*, 42(2), 63-86. <https://doi.org/10.31649/sent42.02.063>
- Prychepii, Y., Anuchina, V., Dziuba, Y., & Gorobenko, Y. (2022). Phenomenology of fate signs. Part II. *Sententiae*, 41(3), 165-185. <https://doi.org/10.31649/sent41.03.165>
- Yashchuk, T., & Khoma, V. (2022). Soviet social philosophy: escape from the frame of historical materialism. Part I. *Sententiae*, 41(3), 186-196. <https://doi.org/10.31649/sent41.03.186>
- Yashchuk, T., & Khoma, V. (2023). Soviet social philosophy: escape from the frame of historical materialism. Part II. *Sententiae*, 42(1), 209-224. <https://doi.org/10.31649/sent42.01.209>

Received 8.10.2024

Tamara Yashchuk, Vsevolod Khoma

The “Convergence” of Istmat in the 1970s–1980s in Ukraine: the Path to Social, Political, or Moral Philosophy?

Interview of Vsevolod Khoma with Professor Tamara Yashchuk within the framework of the research program “Ukrainian Philosophy of the 60s–80s of the 20th Century” of the Student Society of Oral History of Philosophy.

Тамара Ящук, Всеволод Хома

«Конвергенція» істмату 1970–1980-х в Україні: шлях до соціальної, політичної чи моральної філософії?

Інтерв'ю Всеволода Хоми з професором Тамарою Ящук у межах дослідницької програми «Українська філософія 60–80-х років XX століття» Студентського товариства усної історії філософії.

Tamara Yashchuk, doctor of scienses in philosophy, professor emeritus of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Тамара Ящук, д. філос. н., професор-емерит Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: yashyk4286@gmail.com

Vsevolod Khoma, PhD student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Всеволод Хома, аспірант філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: mailhap25@gmail.com
